

С.В. Конча

ІДЕНТИФІКАЦІЯ “КРАЇНИ СЛОВ’ЯН” ЗА “ОПИСОМ ПІВНІЧНИХ НАРОДІВ” НЕВІДОМОГО АВТОРА

Відомості писемних джерел про слов’янські народи і племена VIII–IX століть вкрай стислі і фрагментарні. Чи не єдиним винятком може бути названа група взаємопов’язаних і близьких за змістом повідомлень арабською та перською мовою, що, за визнанням більшості фахівців, сягають спільного прототипу. Найбільш детально цей текст викладають арабський географ Ібн Русте в “Книзі коштовних цінностей”, написаній у першій чверті X ст., та перський історик Гардізі в “Красі оповідок” – близько 1050 р. Фрагменти того ж тексту включені до іраномовного географічного опису 980-х рр. “Худуд ал-‘Алам” (“Межі світу від сходу до заходу”) та творів вчених-енциклопедистів пізніших часів: аль-Бакрі, аль-Марвазі, аль-Ауфі, Шукрулли та ін. [Заходер 1967, 108–126; Lewicki 1968; 1977; Новосельцев 2000, 294–298; Kmietowicz 1976, 175–177; Мишин 2002, 50–53; ДРВИ 2009, 43–64].

Порівняльний аналіз інформації цих текстів вказує на те, що джерело-прототип являло собою послідовний опис теренів помешкання, соціального устрою та звичаїв північних сусідів східних ісламських країн – печенігів, хозарів, бургасів, волзьких болгар, мадярів, слов’ян, русів, аланів, мешканців Дагестану.

Оскільки автор та назва опису невідомі, в науковій літературі воно дістало назву “Анонімна реляція” (термін введений Тадеушем Левицьким), “Каспійське зведення” (термін Б. Заходера) або ж “Опис північних народів невідомого автора” [Калинина 2003; Мишин 2002, 50–53]. Останню назву ми приймаємо в цій роботі, скоротивши її як ОПН.

Час створення ОПН може бути визначений лише приблизно. Важливим хронологічним показником є та обставина, що печеніги (“*баджінак*”¹) зображуються в тексті як мешканці теренів між Волгою й Аральським морем (= Західний Казахстан) [Калинина 2010, 153–159], а угри або мадяри (“*маджар*”) – як жителі північного узбережжя “*Бахар-Рум*” (Чорного моря) [Заходер 1967, 51–52]. Така етногеографічна ситуація відбиває реалії IX ст. – перед пересуванням угрів у 890-х роках до Карпатської улоговини (нинішньої Східної Угорщини), а печенігів – до Надззов’я [Новосельцев 2000, 313; Калинина 2010, 155–156].

Є підстави вважати, що основу “Опису північних народів” склали спостереження мусульманських мандрівників, що відвідували зображені ними країни у складі торговельних експедицій. Як повідомляє географ X ст. Ібн-Хаукаль, до 968 р. (року знищення русами Хозарії) купці з Хорезму часто відвідували країни волзьких болгар і слов’ян [ДРВИ 2009, 92]. За свідченням ОПН, шлях до північних країн починався від міста Джурджан (Ургенч), південніше Аральського моря [Мишин 2002, 51–52; Калинина 2010, 163]. Шлях від Джурджана до Волзької Булгарії як постійно діючий караванний маршрут детально описує Ібн-Фадлан (921 р.) [Ковалевский 1956, 123–131]. Існування цього маршруту вже у IX ст. не викликає сумнівів у сходознавців [Коновалова 2000, 131–132; Калинина 2010, 163–166], підтверджуючись, зокрема, нумізматичними даними [Кропоткин 1978, 116].

Очевидно, виклад ОПН може вказати нам на те, що тогочасні торговельники з Хорезму не обмежувалися Приураллям і Поволжям, а продовжували свій шлях далі на

захід, час від часу досягаючи Подніпров'я. Слідами діяльності східних купців цього періоду можуть бути виявлені на Лівобережжі Дніпра та у Подонні скарби, що складаються з арабських монет VIII–X ст. [Кропоткин 1978; Фомин 1988].

Згідно з даними ОПН, мешканці чорноморсько-азовських степів угри-мадяри були близькими сусідами *країни слов'ян* (“білад ас-саклабійа”), від якої їх, за Гардізі, відділяла відстань у два дні шляху. Будучи войовничими кінними кочовиками, угри робили регулярні набіги на слов'ян, захоплювали їх у полон і вели на продаж у румійське (візантійське) місто К.р.х (Керч? Херсонес?). Також у варіанті опису Гардізі повідомляється, що, живучи у постійній небезпеці через набіги мадярів, слов'яни змушені будувати численні фортеці [Заходер 1967, 55–56; Новосельцев 2000, 296].

У “країні слов'ян” є свій правитель (“цар” – арабською *малік*, перською *падишах*), який їхньою мовою нібито зветься “Сві(і)т.м.л.к”. Він має заступника (*халіфа*, *вазіра*), що зветься “сут.дж” (“суб.дж”, “субх”?) [Заходер 1967, 119–121; Kmietowicz 1976, 177; Бейлис 1989, 54, 59]. Правитель слов'ян, якого називають також “вождем вождів” *ра'іс-ар-ру'аса* [різні тлумачення терміна: Калинина 2004, 46–49], вінчається на царство, усі (мешканці країни) підкоряються йому і складають шану. У правителя (або заступника?), єдиного в усій країні, є верхові тварини (коні?), а також міцні й коштовні кольчуги, він живе у місті Дж.рваб (Х.рдаб?, Х.р.в.т?) [Новосельцев 2000, 300; Мишин 2002, 59–60]. Це місто розташоване у середині країни, і в ньому упродовж трьох днів кожного місяця відбуваються торжища. Правитель щорічно об'їжджає своїх підлеглих, збираючи данину одягом (можливо, маються на увазі хутра, що були поширеним об'єктом торгівлі). Якщо ж правитель знаходить у своїй країні крадія, то наказує його повісити або відправляє під нагляд одного із залежних від нього правителів на окраїні своїх володінь.

В описі наведені також подробиці поховальних звичаїв слов'ян, риси одягу, домобудівництва, господарства, згадані музичні інструменти, основні види зброї, відзначена поширеність бджільництва та виробництва меду на продаж. Ці дані, що стали вже хрестоматійними, часто наводяться в дослідженнях з історії та культури практично усіх слов'янських народів додержавного періоду.

Не зупиняючись на подробицях побуту і господарства, маємо підкреслити, що ОПН доволі повно відбиває ознаки державної організації: наявність усталеного інституту централізованого управління, що спирається на військову дружину (згадки про верхових коней і коштовні обладунки, що перебувають у розпорядженні правителя), фіскальної системи (збір данини), судової системи. Відзначено наявність столичного центру, де відбувається регламентована торгівля, а також, імовірно, ступінчастість управлінської структури – згадки про залежних “вождів” і правителів.

Отже, перед нами, вочевидь, доволі розвинуте в політичному сенсі суспільство, а не аморфне племінне об'єднання, які вважаються характерними для східних і частково західних слов'ян у часи перед виникненням на зламі IX–X ст. Давньопольської та Давньоруської держав.

Контекст географічного викладу ОПН начебто не суперечить імовірності розміщення “країни слов'ян” на півдні Східної Європи, у зв'язку з чим, природно, робилися спроби ототожнити зазначений опис із ранньою Київською державою часів Олега та Ігоря [Вестберг 1908, 11–12; Kmietowicz 1976, 184–189; пор.: Бейлис 1989, 60; Крюков 1993, 11–13; Мишин 2002, 58–59]. Однак цьому припущенню суперечать такі обставини:

а) час створення ОПН, що є давнішим за 890-ті роки; хіба що можна було би припустити початковий етап правління Олега, близько 880-х років;

б) назву столиці і найбільшого міста країни Дж.рваб / Х.рдат за прийняття найсміливіших кон'єктур [пор.: Kmietowicz 1976, 183] важко витлумачити близько до “Київ” або ж “Куяба” [Заходер 1967, 139; Новосельцев 2000, 303], як іменують столицю Русі східні автори X ст. (аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль та ін.).

в) руси, що ними мав правити Олег у Києві (“...і були у нього варяги, словени та інші, що прозвалися *Русь*” [ПВЛ 1999, 14]), описуються в тому ж ОПН як цілком

окремий народ, що виразно протиставляється слов’янам [Заходер 1967, 78 і наст.; Новосельцев 2000, 303–305].

Згідно з даними ОПН, руси плавають човнами по річках та морях, нападаючи на слов’ян і торгуючи з волзькими булгарами й хозарами, мешкають вони на болотистому острові – очевидно, доволі віддаленому, бо про його розташування відносно інших країн і народів нічого не сказано [Заходер 1967, 78–106; Новосельцев 2000, 303–307; ДРВИ 2009, 47–64]. Практично нічого не повідомляє джерело і про співвідношення місць помешкання русів та країни слов’ян, але є доволі очевидним, що вони не збігаються у просторі. Варто відзначити, що відсутність певних даних про розташування країни (острова) русів помітно вирізняє їхній опис від описів інших народів в ОПН.

Натомість про країну слов’ян зазначено, що вона лежить західніше печенігів, від яких її відділяють десять днів шляху [Заходер 1967, 109; Новосельцев 2000, 294]. У зв’язку з цим особливого значення набуває питання про положення земель самих печенігів. Уявлення про їхні західні межі створює вказівка про те, що на південний захід від них лежить країна хозарів [Заходер 1967, 72–74], основні міста і поселення яких розташовувались між Нижньою Волгою і Кавказом [Новосельцев 1990, 112].

Західними сусідами печенігів названі слов’яни, які нібито нападають на печенігів, беруть їх у полон та продають у рабство [Заходер 1967, 72–73]. В іншому місці говориться, що між країною слов’ян і землями печенігів пролягають десять днів шляху і весь “*шлях у ту країну (слов’ян) іде через пустелі, бездоріжжя, численні ручаї та густі ліси*” [Заходер 1967, 109].

Вочевидь, тут маємо справу з якоюсь плутаниною, тим більше що при описі країни слов’ян жодних вказівок на їхні стосунки з печенігами не міститься. Натомість же сказано, що слов’яни (крім правителя) не мають їзових коней, що, звичайно, виключає імовірність їхніх далеких набігів на кочовий народ.

На думку Дмитра Мішина, під “слов’янами” у зазначеному епізоді слід розуміти надволзьких бургасів, які справді мешкали західніше печенігів і, будучи їхніми близькими сусідами, теоретично могли воювати з ними. Також Д. Мішин припускає, що згадка про десять днів шляху, які віддаляють слов’ян від печенігів, виникла через помилкове перенесення на печенігів відстані між слов’янами і мадярами, оскільки саме таке число днів, що віддаляють слов’ян і мадярів, наводиться в одному зі списків праці Гардізі (замість двох днів в інших списках) [Мишин 2002, 54–55].

З цими правками можна погодитись лише частково – справді під “сакаліба”, що здійснюють набіги на печенігів, навряд чи можуть критися якісь слов’янські племена. Цілком імовірно тут слід бачити або бургасів, або (може, навіть більш імовірно) волзьких болгар, зважаючи на визначення Ібн-Фадланом правителя Булгарії як “царя слов’ян”, а також на згадку про те, що болгари нерідко здійснюють набіги на сусідні країни [Ковалевский 1956, 131, 136]. Проте немає підстав переносити вказівку про десять днів шляху між слов’янами й печенігами на мадярів, оскільки, доволі надійно зафіксована різними авторами [Заходер 1967, 108–110], згадка про відстань між печенігами і слов’янами не суперечить історико-географічним реаліям доби.

Коли приймати, що західні межі печенігів мали розташовуватись неподалік течії Волги (суттєво північніше її пониззя, де сиділи хозари) [Калинина 2010, 155–161], то десять днів шляху у західному напрямку вкажуть нам на територію близько верхньої течії Дону [пор.: ДРВИ 2009, 44, прим. 4] або ж на район верхів’їв Дінця, Сейму, Ворскли. Десь тут, імовірно, мало розташовуватися перше (від сходу) місто слов’ян, що його ОПН називає *Вантіт* або *Вабніт* (Ва.і.т, Ва.т тощо). Звідси країна слов’ян мала простягатися в західному напрямку.

Іншим орієнтиром щодо положення країни слов’ян є, як вже зазначено, вказівка Гардізі про два дні шляху між нею та угорськими кочів’ями [Новосельцев 2000, 296], що розташовувались над Чорним і (або) Азовським морями.

Питання про більш точне розташування основного масиву угорських племен у середині – другій половині IX ст. викликало тривалу дискусію [Заходер 1967, 51–54;

Мишин 2002, 56–57; Комар 2011, 21–38]. Недавні археологічні дослідження дозволили виокремити серед степових старожитностей IX ст. групу пам'яток, яка з достатніми підставами може бути пов'язана з племенами кочових угрів [Комар 2011, 56 і далі]. Основний масив пам'яток (курганних поховань і знахідок окремих речей) зосереджується на теренах великої дніпровської луки і порогів, в основному обмежуючись на заході течією р. Інгулу, на півночі ж сягаючи пониззя річок Росі і Псла [Комар 2011, 61]. Датуються ці пам'ятки доволі вузьким проміжком часу, що, на думку їхнього головного сучасного дослідника Олексія Комара, відповідає періоду перебування угрів у Надчорномор'ї – 835–895 рр. [Комар 2011, 67].

Цей хронологічний проміжок, як бачимо, не суперечить імовірному часу появи першого тексту ОПН.

Виходячи з цих даних, територія проживання угрів може бути зіставлена з теренами відомої за описом Костянтина Багрянородного (близько 950 р.) печенізької феми (племені) Харавої, що розташовувалась біля Дніпра, маючи відстань від Наддніпрянської Русі (“Росія”), з центром у Києві, в *один день* шляху [Константин Багрянородный 1991, 157].

Сукупність цих даних з певністю вказує нам на те, що “країна слов'ян” (чи, як можемо з цілковитою впевненістю сказати, *держава слов'ян*), про яку йдеться в ОПН, мала розташовуватись у Середньому Подніпров'ї або ж у лісостеповому просторі між Дніпром і Доном [пор.: ДРВИ 2009, 44, прим. 3, 4]. Судячи з того, що джерело чітко відрізняє наддніпрянських слов'ян від русів – і не лише в етнографічному, а й у просторово-географічному сенсі, – йдеться про об'єднання, яке передувало утворенню (близько 880-х рр.?) Наддніпрянської Русі і до того ж мало близьке до майбутньої “Руської землі” (“Росії” К. Багрянородного) географічне положення.

Ці, здавалося б, доволі очевидні висновки вже висловлювались у літературі [Kmietowicz 1976, 188], проте без вичерпної аргументації та, вочевидь, необхідної критики альтернативних побудов, через що помітного поширення та скільки-небудь усталеного визнання вони не дістали.

Натомість поширення набули такі дві інтерпретації даних ОПН про слов'ян:

1) під “сакаліба” Ібн-Русте, Гардізі, “Худуд ал-‘Алам” та ін. слід розуміти усю сукупність тогочасних слов'янських племен; опис звичаїв та соціального ладу є узагальненням свідчень про різні слов'янські (або навіть ширше – європейські) народи [Новосельцев 2000, 299–302; Григорьев 2000, 109; Калинина 2003, 216; 2004, 49];

2) за описом доволі розвинутих соціальних відносин “країни слов'ян” слід бачити реалії найвідомішої слов'янської держави того періоду – Великої Моравії [Lewicki 1968; Калинина 2003, 213–216; Мишин 2002, 59–60; ДРВИ 2009, 46, прим. 7].

На користь першої точки зору начебто може свідчити низка повідомлень арабських авторів VIII–X століть, де для “сакаліба” (“країни сакаліба”, “землі сакаліба” тощо) відводиться простір між “Румом” та морями заходу й півночі, або ж між франками й хозарами та іншими тюркськими народами [Гаркави 1870, 7–31, 125; ДРВИ 2009, 20, 25–26, 32, 34 і далі], тобто справді йдеться про усіх слов'ян сукупно. Цей погляд на обсяг земель “сакаліба” мав, вочевидь, тяглу традицію в арабському світі. Проте порівняння цих даних та даних ОПН виявляє між ними чітку різницю. Якщо перша група джерел ніколи не характеризує слов'ян як скільки-небудь цілісне політичне об'єднання, натомість часом зазначаючи про численні різноманітні племена й народи, що на них поділяються “сакаліба” [Гаркави 1870, 125, 135–141; Крюков 1983, 200], то тексти, що сягають ОПН, виразно свідчать про наявність єдиної державної організації: інституту верховної влади, що спирається на дружину вершників, систему збору данини, підлеглих правителів тощо. Про поділ “слов'ян” на низку племен чи тим більше на “окремі народи” натомість не йдеться.

Повідомлення про величезний простір “сакаліба” між Візантією, франками й тюрками є здебільшого “кабінетними” узагальненнями компіляторів, що синтезували у своїх працях інформацію різних джерел, супроводжуючи її науковими (у тогочасному сенсі

поняття) коментарями, розподіляючи народи та країни за кліматами тощо. Натомість ОПН не містить явних запозичень з давніших джерел або умоглядно-теоретичних узагальнень² [Заходер 1967, 108–110]. Весь характер викладу інформації в ОПН, із зазначенням розмірів земель і володінь окремих народів, деталями їхньої політичної організації, реалістичними подробицями повсякденного життя, є цілком конкретним і вказує на близьке знайомство авторів (або їхніх безпосередніх інформаторів) з об’єктами свого опису [пор.: Мишин 2002, 52].

Отже, виглядає очевидним, що під “слов’янами” ОПН слід бачити не сукупність слов’янських народів у цілому, а одну з окремих племінних областей, визначальною характеристикою якої була наявність рис ранньої державної організації.

Прибічники ототожнення “країни слов’ян” з Великою Моравією відштовхуються від інтерпретації титулу (імені?) царя слов’ян “Світ-малік” як “Святополк”, ототожнюючи його носія з великим моравським князем Святополком (870–894 рр.) [Lewicki 1968; Мишин 2002, 59; Калинина 2003, 213–216; пор.: Заходер 1967, 119]. На думку ряду авторів, опис розвинутих соціальних відносин у “країні слов’ян” навряд чи може бути віднесений до якоїсь іншої частини тогочасних (північних) слов’янських земель, крім теренів Чехії та Моравії, де наявність державної організації в IX ст. надійно відображена західними джерелами.

Проте таке трактування вступає насамперед в очевидну суперечність зі згаданими вище географічними даними щодо співвідношення між “країною слов’ян”, землями мадярів та печенігів.

Намагаючись узгодити координати “сакаліба” за ОПН з моравською гіпотезою, Д. Мішин “пересуває” сусідів слов’ян мадярів у райони Молдови і Прикарпаття [Мишин 2002, 55–58]. На думку дослідника, поява “Опису північних народів” припала на той короткий час, коли мадяри в ході свого переселення на захід тимчасово зупинилися неподалік річки Серету та нижньої течії Дунаю, де, за даними візантійських джерел, вступили у війну (895 р.) з болгарським царем Симеоном. Згадку про 10 днів шляху між печенігами та слов’янами автор переносить на відстань між слов’янами та мадярами [Мишин 2002, 55]. Ці міркування дозволяють Д. Мішину, не відриваючи мадярів від узбережжя “Румійського” (Чорного) моря, максимально наблизити їх до Моравії. Але в такому разі між двома народами опиняються Карпатські гори, при тому що джерело не повідомляє про гори або якісь інші суттєві перепони між мадярами і “країною слов’ян”. Цю недоладність автор намагається зняти, ототожнивши слов’ян ОПН з племенем білих хорватів у Верхньому Подністров’ї, адже воно, на думку автора, в числі інших племен мало коритися у ті часи моравському князю Святополку [Мишин 2002, 60].

Єдиною підставою вважати, що угри-мадяри в час їхнього відображення в ОПН основною масою мешкали біля річок Дунаю і Серету (що їх нібито мали за одну річку під назвою *Дуна*, або *Рута*), є згадка Гардізі про народ *н.н.д.р* (пор. *нандор* – угорська назва болгар дунайських), що мешкає по той бік річки Дуни. Тут-таки повідомляється, що “нендери” численніші, але слабші за мадярів. Слушно вважаючи, що це повідомлення могло надійти до інформаторів ОПН тільки від угрів (мадярів), Д. Мішин робить висновок, що їхні військові дії з нендерами (болгарами) на той момент вже мали початися (адже угри вже довідалися про силу супротивника), а отже, вони вже мали пересунутись до кордонів Болгарії [Мишин 2002, 57].

Для далекосяжних реконструкцій підстава є, вочевидь, дуже слабкою. Ніщо не свідчить про те, що угри не могли робити набігів на нендерів-болгар раніше за 890-ті роки, коли вони ще мали основні свої становища на Дніпрі та Інгулі, адже задля того, щоб дістати (приблизне) уявлення про силу ворога, не обов’язково вести великомасштабні військові дії. Якщо взяти до уваги те, що мадяри *регулярно* [пор.: Заходер 1967, 55–56] нападали на слов’ян (= білих хорватів у розумінні Д. Мішина), які мешкали від них на відстані 10 днів, тим більше важко зрозуміти, чому для випробування військової міці болгар їм неодмінно треба було просунутись у безпосередню близькість до них.

Якби кочовища мадярів зосередились наприкінці IX ст. близько Нижнього Дунаю та Серету, то, з огляду на відомі на сьогодні археологічні дані, терени слов'ян опинилися б від них не на відстані десяти і, можливо, навіть не двох днів, а у найбезпосереднішій близькості, частково накладаючись на терени мадярів [пор.: СЮВЕ 1990, 260–261] (пор. також повідомлення “Повісті минулих літ” про тиверців та уличів [ПВЛ 1999, 10]). Навряд чи, пересунувшись на терени Нижнього Подністров'я і Попруття, мадяри могли не помітити тут численного осілого слов'янського населення, незалежно від того, мало воно якийсь стосунок до Святополка Моравського чи ні. Виглядало б дивним, що, доволі детально розповівши про віддалені (десятиденні) походи угрів-мадярів заради військової здобичі до Великої Моравії (або Білої Хорватії як її частини), джерело не залишило жодних відомостей про стосунки мадярів з мешканцями південних до річ Дністра, Пруту і Серету.

Щодо білих хорватів (якщо називати так мешканців Верхнього Подністров'я)³, то немає даних про їхню залежність від правителів Великої Моравії, не кажучи вже про перетворення їх на частину цієї держави, як воно фактично впливало б із тексту ОПН.

Про “країну слов'ян” в ОПН сказано, що вона “рівна”, себто *рівнинна* [Новосельцев 2000, 294, 296], жодних височин у її найближчій окрузі інформаторами не відзначено, тоді як Моравія становить собою відносно невелику річкову долину, звідусіль оточену доволі потужними гірськими хребтами. Не є рівнинними й області Західної Волині-Галичини, з якими, по суті, пропонує ототожнити “країну слов'ян” Д. Мішин.

Правителі Великої Моравії, як і їхні підлегли, були охрещені вже у 830-х роках, упродовж наступних десятиріч у країні побудовано багато храмів [Флоря 1988, 124–126], проте в описі “країни слов'ян” не зустрічаємо жодного натяку на належність бодай якоїсь частини її мешканців до християнського віросповідання.

Отже, навіть при великому бажанні побачити в описі “країни слов'ян” ОПН Велику Моравію зробити це неможливо. Єдиний, по суті, аргумент – Світ-малік = Святополк – є не більше ніж дуже приблизною кон'єктурою, зробленою ще на початку дослідження тексту Ібн-Русте і з того часу не підтвердженою жодною з версій ОПН і жодним її прочитанням [пор.: Kmietowicz 1976, 185; Бейліс 1989, 54–55].

Натомість розміщення “країни слов'ян” у Подніпров'ї (між Дніпром і Доном) відповідає усім необхідним критеріям. Згідно з даними джерелами, шлях між печенігами і слов'янами десять днів іде пустелями й лісовими гущавинами, вочевидь незаселеними, адже, лише досягши “країни слов'ян”, подорожні зустрічають людей, що “живуть серед дерев” [Новосельцев 2000, 294–297]. Ці дані відповідають стану незаселених (судячи з незначної кількості археологічних знахідок) степових просторів між Волгою і верхньою течією Дону, якими, очевидно, рухалися купецькі каравани, що мали на меті досягнення “країни слов'ян”.

Приймаючи, слідом за О. Комаром, те, що основна область тогочасного розселення угрів розташовувалась у Надпоріжжі (північний кордон їхньої основної території мав, очевидно, відповідати північному кордону степової зони [пор.: Комар 2011, 61]), відстань до найближчих скупчень слов'янських пам'яток райковецької культури в районі р. Росі або ж волинцевської і (або) роменської культур у середніх течіях Псла і Ворскли [Сухобоков 1975; СЮВЕ 1990, 260, 262; Григорьев 2000, 13–17 і далі] якраз і може відповідати двом дням шляху, що про них говорить варіант Гардізі.

Отже, є цілком очевидним, що під “країною слов'ян” ОПН маємо розуміти область Середнього Подніпров'я північніше теренів угрів у Надпоріжжі.

Співіснування упродовж IX ст. у Середньому Подніпров'ї двох згаданих слов'янських етнокультурних масивів, кордон між якими проходив Дніпром, підводить до необхідності вибору: який саме з них міг відобразитись в ОПН як “країна слов'ян”?

Свого часу польський сходознавець Франтішек Кметович припустив, що під “країною слов'ян” ОПН слід розуміти раннє державне об'єднання племені полян, що стало зародком Давньоруської держави. На думку дослідника, “Опис північних народів” зафіксував той стан, який мало це об'єднання до його підкорення правителями норман-

ського (шведського – за визначенням Ф. Кметовича) походження [Kmietowicz 1976, 188]. Прийняття цієї думки підвело би нас до вибору на користь райковецької культури, носіями якої, скоріш за все, були поляни, як плем’я правобережних слов’ян. Проте наведені в ОПН подробиці не дозволяють з цим погодитись.

Неодноразово вже зверталася увага, що зображений в ОПН слов’янський поховальний обряд, при якому попіл спаленого небіжчика поміщали на невисокий пагорб [Новосельцев 2000, 294, 296], нагадує літописний опис поховального звичаю лівобережних племен – сіверян, в’ятичів і радимичів [ПВЛ 1999, 11]. Цей самий звичай простежується за археологічними матеріалами роменської культури – залишки тілоспалень містяться у верхній частині поховального насипу. Ймовірно, прах небіжчика в урні деякий час лишався на вершині насипу (пор. “поставяху на столбе” в ПВЛ), згодом його досипали. Ця поховальна традиція не відзначена на Правобережжі [СЮВЕ 1990, 275–278; Сухобоков 1975, 72–73; Григорьев 2000, 111–114]. Як правило, вважається, що, ознайомившись із цим специфічним звичаєм на східних окраїнах слов’янських земель, автори ОПН атрибутували його до усіх слов’ян [Григорьев 2000, 109]. Однак, як ми бачили, сукупність фактів не дозволяє погодитися з думкою про ОПН як компіляцію широкого спектра джерел про різні племена, а відтак опис поховального обряду має розглядатися як виразний аргумент на користь тотожності “країни слов’ян” з волинцевсько-роменським колом пам’яток.

Як повідомляє далі ОПН, мешканці “країни слов’ян” роблять у своїх житлах гостроверхий дах: “...кожен з них викопує щось на зразок підземної ями, потім робить над нею дерев’яний дах із гострим верхом на кшталт християнських церков і вкриває цей дах землею” [цит. за: Новосельцев 2000, 295]. Напівземлянкові житла, що про них повідомляє опис, поширені на значних теренах розселення слов’янських племен. Але саме на волинцевсько-роменських пам’ятках простежуються сліди конструкції двосхилого даху “з гострим верхом” [СЮВЕ 1990, 270], очевидно досить високого, про який дають уявлення реконструкції [Сухобоков 1975, 68–69; Григорьев 2000, 87].

У версії ОПН, що подає Гардізі, говориться про те, що для захисту від мадярських набігів слов’яни зводять багато фортець: “У них є звичай будувати фортеці. Декілька людей об’єднується для зведення укріплень, оскільки мадяри постійно здійснюють напади і грабують їх. Мадяри приходять, а слов’яни загороджуються в цих укріпленнях...” [цит. за: Новосельцев 2000, 296]. Укріплені поселення (городища), розташовані на високих, зручних для оборони місцях (по суті, невеликі дерев’яно-земляні фортеці), є характерною особливістю роменської культури [Сухобоков 1975, 7–22, 59–66; СЮВЕ 1990, 263–266]. У дослідників немає сумніву, що причиною зведення цих укріплень була степова загроза. Щоправда, більшість роменських укріплених поселень датується X ст., але не виключено, що початок “звичаю будувати фортеці” припав саме на другу половину IX ст.

Як бачимо, маємо виразні паралелі між цілою низкою подробиць опису “країни слов’ян” та археологічними матеріалами волинцевсько-роменського кола пам’яток, що, вкупі зі згаданими географічними критеріями, не лишає сумніву у тотожності “країни слов’ян” ОПН з ареалом волинцевської та роменської культур між Середнім Дніпром та Верхнім Доном.

Але чи маємо підстави вважати, що слов’янське населення зазначеного регіону вже на середину IX ст. могло настільки далеко просунутись у своєму соціальному розвитку, як це зображує ОПН?

Доволі усталеним є погляд, згідно з яким у культурно-економічному відношенні слов’янські пам’ятки Дніпровського Лівобережжя не виділяються чимось особливим на тлі синхронних східнослов’янських пам’яток. Проте це не зовсім так. Для періоду VIII – IX ст. характерною є кружальна (гончарна) кераміка місцевого виробництва – т.зв. волинцевського типу, – яка виникла під східними впливами, але є досить своєрідною [СЮВЕ 1990, 281–290]. Початок гончарного виробництва свідчить про появу в суспільстві спеціалізованих майстрів-ремісників і вважається однією з ознак переходу від родоплемінного рівня суспільної організації до “цивілізаційного” [пор.: ДІУ 2000, 129–132].

Як вже згадано, в ареалі поширення волинцевських та роменських пам'яток виявлені скарби арабських монет VIII–IX ст., вони з очевидністю свідчать про торгівлю зовнішню, а можливо, і про внутрішні товарно-грошові відносини (пор. згадку про щомісячні торги у м. Дж.рваб). Маємо вважати показовим той факт, що на Правобережжі Дніпра монетні скарби відповідного часу практично відсутні [Кропоткин 1978, 112–115].

Для волинцевської та раннього періоду роменської культури (до середини IX ст.) відомо небагато укріплених поселень, серед яких виділяється розмірами городище біля с. Битиця на р. Пслі (неподалік м. Сум). У ході його досліджень були виявлені численні вироби із заліза – знаряддя праці й зброя, сліди ремісничих майстерень, велика кількість жител [Сухобоков 1998, 61; Григорьев 2000, 175]. На думку ряду дослідників, Битицьке городище може відповідати статусу протоміста. Усе це не може не нагадати повідомлення ОПН про Дж.рваб – головне місто “країни слов'ян”.

Відзначимо, що, за свідченням ОПН, в усій “країні слов'ян” є лише два міста: Вантит / Вабніт неподалік (східного?) кордону і Дж.рваб / Х.рдаб у середині країни. Синхронно Битицькому городищу (упродовж другої пол. VIII ст. – першої пол. IX ст.) могло існувати (датування уточнюється) ще одне-два відносно значних за розмірами укріплених поселення [Григорьев 2000, 21–25, 175–178]. Незначна кількість укріплених поселень волинцевської та раннього періоду роменської культури цілком узгоджується, як бачимо, з повідомленнями про мінімально невелику кількість міст у “країні слов'ян”.

Таким чином, порівняння свідчень “Опису північних народів” (“Анонімною реляції”) з археологічними даними дозволяє прийти до доволі однозначних висновків. До того, як Середнє Подніпров'я почало називатися Руссю, а Київ став її столицею, очевидно, також до того, як у Подніпров'ї з'явилися “варяго-руси”, що 860 року здійснили напад на Константинополь, – десь на зламі VIII–IX ст. або й дещо раніше, – у Середньому Подніпров'ї (переважно на лівобережній його частині) виникає ранньодержавне об'єднання, що стало відоме східним авторам як “країна слов'ян” або “держава слов'ян”.

Очевидно, маємо підстави говорити про те, що традиції соціальної організації, які склалися у цей період, надалі продовжили своє існування в умовах ранньої Давньоруської держави.

¹ Транскрипція оригінальних назв із текстів, що сягають ОПН, тут і далі дається приблизно; з оригінальною графікою назв, їхніми варіантами та різночитаннями можна ознайомитися за працею Б. Заходера [Заходер 1967].

² Сказане стосується насамперед текстів, які наводять Ібн-Русте і Гардізі, тоді як решта авторів, що використовували дані ОПН, нерідко “розбавляють” їх пізнішими вставками [Заходер 1967]. Укладачі “Худуд ал-‘Алам”, зокрема, явно намагаються узгодити дані ОПН з інформацією близьких їм у часі джерел X ст. [Новосельцев 1986].

³ До того ж упевненість дослідників у тому, що т.зв. “білі хорвати” були мешканцями Верхнього Подністров'я, базується, на думку автора, на слабких засадах [Конча 2011].

ЛІТЕРАТУРА

Бейлис В.М. К вопросу о конъектурах и попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов о Восточной Европе // **Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины**. Вып. 1. Москва, 1989.

Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // **Журнал министерства народного просвещения**, 1908, март.

Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. Санкт-Петербург, 1870.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000.

ДУ 2000. – Давня історія України. Т. 3: Слов'яно-руська доба. Київ, 2000.

ДРВИ 2009. – Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. III: Восточные источники / Сост. Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова, В.Я. Петрухин. Москва, 2009.

Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 2. Москва, 1967.

Калинина Т.М. Интерпретация некоторых известий о славянах в “Анонимной записке” // *Древнейшие государства Восточной Европы: 2001 год: Историческая память и формы ее воплощения.* Москва, 2003.

Калинина Т.М. Ра’ис ар-ру’аса’ ас-Сакалиба и ’Архон τὼν Σκλαβηνῶν // *Славяне и их соседи.* Вып. 11. Москва, 2004.

Калинина Т.М. Печенеги и путь к ним из Ургенча (по данным арабских географов) // *Древнейшие государства Восточной Европы: 2009 год: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен: Памяти И.С. Чичурова.* Москва, 2010.

Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956.

Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // *Археологія і давня історія України.* Вып. 7: Мадьяри в Середньому Подніпров’ї. Київ, 2011.

Коновалова И.Г. Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов // *Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 год: Памяти члена-корреспондента РАН Анатолия Петровича Новосельцева.* Москва, 2000.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1991.

Конча С. Білі хорвати і населення українського Прикарпаття у IX–XI ст. // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство.* Вып. 15. 2011.

Кропоткин В.В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // *Древняя Русь и славяне.* Москва, 1978.

Крюков В.Г. Сообщения анонимного автора “Абхар аз-Заман” (“Мухтасар ал-аджаиб”) о народах Европы // *Древнейшие государства на территории СССР: 1981 год: Материалы и исследования.* Москва, 1983.

Крюков В. Чи знали арабські автори IX–X ст. про Карпати та карпатських слов’ян? // *Україна в минулому.* Вып. 4. Львів, 1993.

Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. Москва, 2002.

Новосельцев А.П. “Худуд-ал-алам” как источник о странах и народах Восточной Европы // *История СССР, 1986, № 5.*

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 год: Памяти члена-корреспондента РАН Анатолия Петровича Новосельцева.* Москва, 2000.

ПВЛ 1999. – Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д.С. Лихачева; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1999.

СЮВЕ 1990. – *Баран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.В. и др.* Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975.

Сухобоков О.В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України ост. третини I – поч. II тис. н.е. // *Археологічний літопис Лівобережної України.* Полтава, 1998. № 1–2.

Флоря Б.Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии, Польше // *Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси.* Москва, 1988.

Фомин А.В. Топография кладов куфических монет междуречья Днепра и Десны // *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Киев, 1988.

Kmietowicz F. Tytuły władców Słowian w tzw. “Relacji Anonimowej”, wschodnim źródle z końca IX wieku // *Slavia Antiqua.* Т. XXIII. 1976.

Lewicki T. S.W.NT-B.LK arabskiej “Relacji anonimowej” (2 połowa IX w.) i jego “zastępca” // *Libor Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus / Ed. Konrad Jażdżewski.* Wrocław, etc., 1968.

Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. Т. II. Cz. 2. Wrocław, etc., 1977.